OOSTERBROEK

gemeentebeschrijving
regio Veenkoloniën

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

samenstelling : P. Harkema
M.H. Panman

eindredactie
en lay-out : L. Hacquebord

INLEIDING

De gemeentebeschrijving van Oosterbroek is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geïnitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedebouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:
1 er is een regiobeschrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebeschrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geïnventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebeschrijving.

In de gemeentebeschrijving van Oosterbroek wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

1 begrenzing en ligging van het gebied
2 ontstaansgeschiedenis
3 grondgebruik
4 infrastructuur
5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedebouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.
Door de hele tekst staan steeds tussen haakjes inventarisatienummers vermeld. Hiermee wordt verwezen naar het vijf delen tellende rapport "Registratie cultuurhistorische waardevolle objecten", waarin de resultaten zijn neergelegd van een tussen 1981 en 1990 uitgevoerde inventarisatie van de bouwkunst in het herinrichtingsgebied Oost-Groningen.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebeschrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

P. Harkema
M.H. Panman

Inhoudsopgave

GEMEENTEBESCHRIJVING OOSTERBROEK.....1

1 Ligging.....1

2 Ontstaansgeschiedenis.....2
2.1 Geologische geschiedenis.....2
2.2 Bewoningsgeschiedenis.....2

3 Grondgebruik.....4
3.1 Agrarisch grondgebruik.....4
3.2 Niet-agrarisch grondgebruik.....6

4 Infrastructuur.....8
4.1 Landwegen.....8
4.2 Waterwegen.....8
4.3 Spoorwegen.....9
4.4 Tramwegen.....10
4.5 Overig vervoer.....10

5 Nederzettingsstructuur.....11
5.1 Algemeen.....11
5.2 Nederzettingsstructuur per dorp.....12
- Noordbroek.....12
- Uiterburen.....14
- Zuidbroek.....14
5.3 Verspreide bebouwing.....16

INVENTARISATIERESULTATEN

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst.....18
6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek.....18
6.2 Inventarisatie van de bouwkunst.....19

LITERATUUR.....20

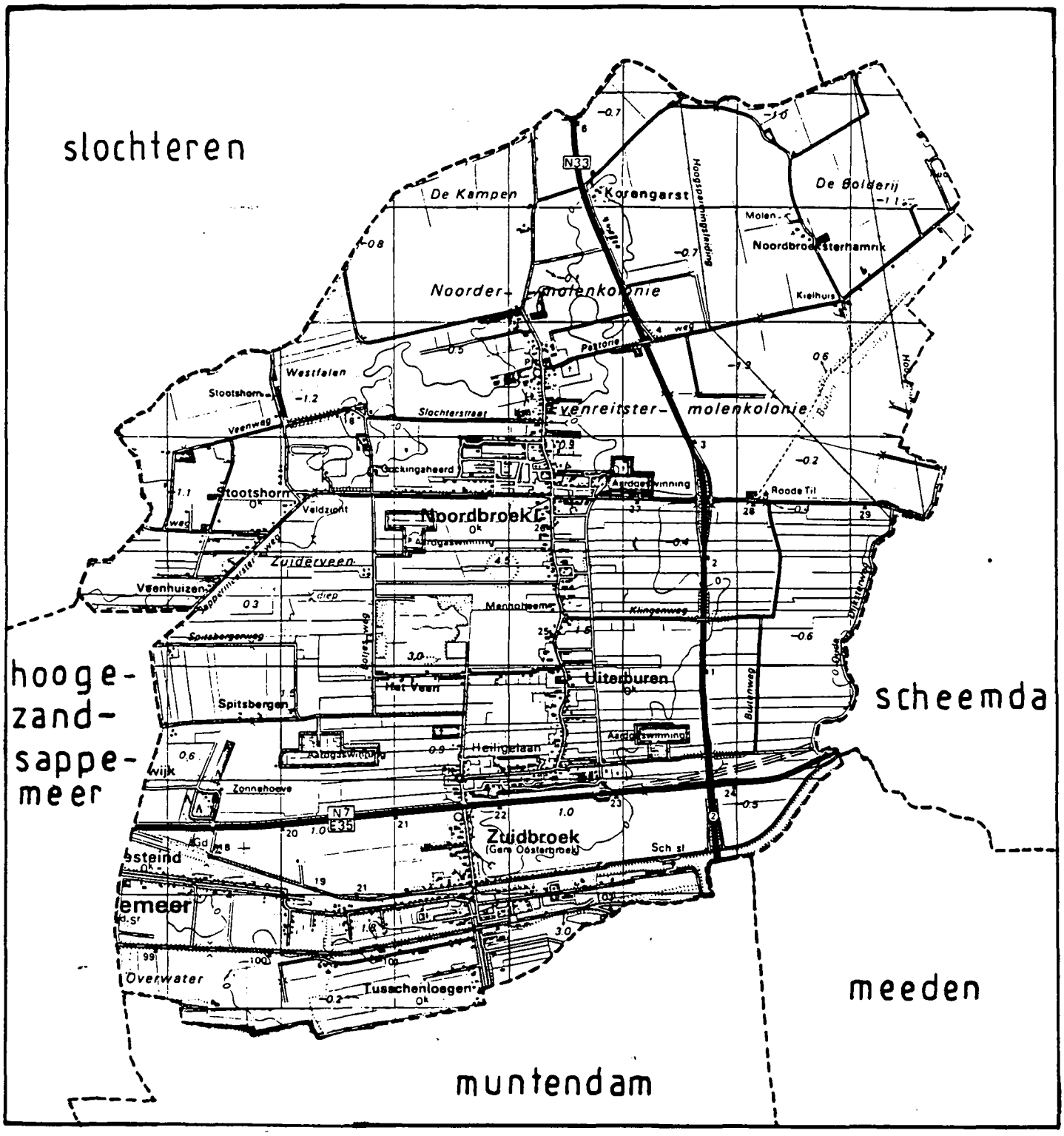

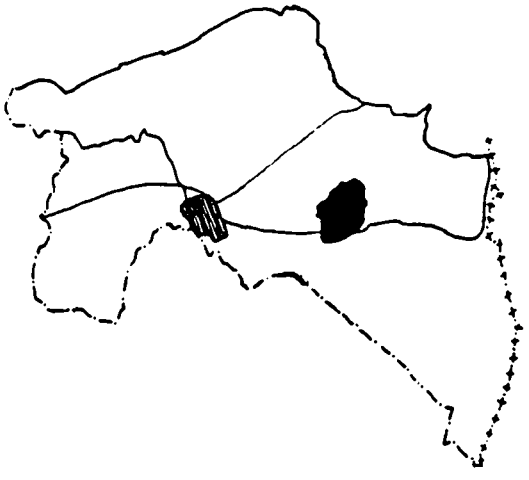

GEMEENTE
OOSTERBROEK

2,5 km

GEMEENTEBESCHRIJVING OOSTERBROEK

1 Ligging

De gemeente Oosterbroek ligt in het oosten van de provincie Groningen in het noorden van de MIP-regio Oost-Groningen. Het gebied wordt in het noorden begrensd door de gemeente Slochteren, in het oosten door de gemeente Scheemda. In het zuiden liggen de gemeenten Meeden en Muntendam, in het westen de gemeente Hoogezand-Sappemeer.
Het grondgebied van de gemeente beslaat 4370 ha.

In de gemeente liggen de dorpen Noordbroek, Uiterburen en Zuidbroek.
Gehuchten in de gemeente zijn: Kielhuis, Korengarst, Noordbroeksterhamrik, Spitsbergen, Stootshorn, Tusschenloegen, Veenhuizen en Westeind.
De oorspronkelijk aparte gemeenten Noordbroek en Zuidbroek zijn in 1965 samengevoegd.
Door de gemeentelijke herindeling van 1-1-'90 zijn de huidige gemeenten Muntendam, Meeden en Oosterbroek samengevoegd tot één gemeente met de naam Oosterbroek.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

Tijdens de vijfde fase van het Saalien (circa 120.000 jaar v. Chr.) reikte het landijs tot Oost-Groningen. De ijslobben, die voor het aaneengesloten ijsfront lagen, persten de ondergrond omhoog waardoor een aantal boogvormige ruggen ontstond. Zo'n rug heeft gelegen van Siddeburen over Schildwolde ombuigend in de richting van Noordbroek en Zuidbroek. In het Weichselien, circa 70.000 voor Chr., zijn in dit gebied dekzanden afgezet. Geleidelijk werd bij aanvang van het Holoceen, circa 8000 voor Chr., het klimaat warmer en vochtiger waardoor een veenpakket tot ontwikkeling kwam dat zich vanuit de lagere delen over het gebied uitbreidde tot over de dekzandopduikingen. De afwatering geschiedde via de vele veenriviertjes, die van zuid naar noord stroomden.
Het Dollardgebied, waartoe de zandopduikingen van Noordbroek en Zuidbroek worden gerekend, is in de 15e/16e eeuw grotendeels door de zee overstroomd. De Dollardboezems zijn in de periode daarna langzamerhand weer dichtgeslibd en successievelijk bedijkt.
De zandopduiking van Noordbroek en Zuidbroek is echter nooit door de zee overstroomd geweest. Dit gebied vormt als het ware de oude kern van het omliggende landschap.

De bovenstaande ontwikkeling heeft geleid tot het ontstaan van de volgende grondsoorten:
- op de as Noordbroek-Zuidbroek: leemarm en lemig fijn zand
- ten oosten van de as: kleigronden
- ten noorden van de as: zavel- of kleidek en venige tussenlaag
- ten westen van de as: venige bovengrond op zand.
- ten zuiden van de as: zavel- of kleidek op een zandige ondergrond.

De hoogte in de gemeente Oosterbroek varieert van -1.3m N.A.P. in het noordoosten van de gemeente tot +4.5m N.A.P. ten westen van de dekzandrug Uiterburen-Noordbroek.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

De oudste tekenen van bewoning zijn voornamelijk gevonden op de pleistocene zandruggen, o.a. die van Noordbroek en Zuidbroek. De oudste vondst dateert uit ongeveer 800 jaar voor Christus, een urnenveld uit de late Bronstijd, gevonden bij Uiterburen bij de aanleg van de spoorlijn in 1908.
Het duurt dan nog tot de 10e/11e eeuw voordat bewoners zich hier permanent gaan vestigen. De zandrug Noordbroek-Zuidbroek vormde de ontginningsas. Aan beide

zijden van de as was de grond in gebruik.
Twee kerken getuigen nog van bewoning in de Middeleeuwen: in Zuidbroek een kerk uit ongeveer 1300 (invent.nr 210) en in Noordbroek een kerk uit vermoedelijk 1325 (invent.nr. 251).

Ten tijde van de Dollardinbraken (15e/16e eeuw) zijn Noordbroek, Uiterburen en Zuidbroek in westelijke richting verplaatst naar de hoogste delen van de zandrug. Hierdoor kwamen ze dichter bij het veengebied te liggen en verder van de Oude Ae of Munte. Vanaf de zandrug werden de perceelsgrenzen vastgesteld die in de breedte nogal eens verschilden. Waarschijnlijk heeft de verkaveling van vòòr de dorpsverplaatsingen hierbij als basis gediend. Aan de westzijde van de as is voornamelijk de individuele ontginning begonnen.

Het afgegraven veen werd gebruikt voor de brandstofvoorziening (turf) en op de vrijgekomen bodem werd boekweit verbouwd en graasden schapen. Bij de individuele ontginningen zijn nieuwe boerderijen met het voortschrijden van de ontginning meegegaan en kwamen daardoor verder van de oude ontginningen te liggen. Bij Noord- en Zuidbroek is verder sprake van het ontstaan van gehuchten in het veen, zoals Het Veen, Veenhuizen, Spitsbergen en Stootshorn, deze zijn te beschouwen als randveennederzettingen. Het uiterste noordoosten van de gemeente heeft nog onder invloed gestaan van de Dollardoverstromingen. In 1545 is hier een dijk aangelegd. Het gehucht Noordbroeksterhamrik is ontstaan langs deze dijk.

Oorspronkelijk lagen de kavels en de ontsluitingswegen haaks op de bewoningsassen. De oorspronkelijke strokenverkaveling uit 1850 is grotendeels vervangen door een regelmatige blokverkaveling (voornamelijk ten gevolge van de Ruilverkaveling rond de jaren '70 van deze eeuw). Alleen bij Spitsbergen zijn nog de restanten te zien van een veenkoloniale (stroken)verkaveling. Vanuit het Achterdiep te Sappemeer werd namelijk noordwaarts het veen ontgonnen.
Vanuit de secundaire ontginningsbasis, de lijn Veenhuizen-Stootshorn, heeft in de 17e/18e eeuw vestiging plaatsgevonden. De ontginning geschiedde hier westwaarts.

3 Grondgebruik

3.1 Agrarisch grondgebruik

De gemeenten Noordbroek en Zuidbroek worden door Hofstee (1985) tot het Oldambt gerekend. Kenmerkend voor het Oldambt is de verschuiving richting bouwland die al voor 1800 is begonnen. Ook de gemeenten Noordbroek en Zuidbroek laten deze verschuiving van grasland naar bouwland zien. De verbeterde afwatering en de veepest zijn enkele oorzaken voor deze verschuiving. Na 1885 droeg ook de kunstmest nog aan deze verschuiving bij.

Agrarisch grondgebruik Noordbroek

jaar	% bouwl	% grasl	% tuinb	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	49,6	50,4		2171,32
1833	75,0	23,1	1,8	2291,68
1862	72,5	27,5		2266,75
1885	68,0	30,2	1,8	2383,68
1930	83,7	12,3	4,1	2290,78

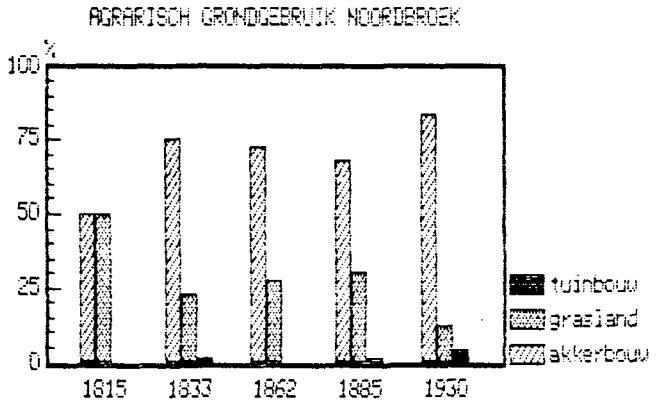

bron: E.W. Hofstee (1985)

Uit de tabel en de grafiek valt af te lezen dat de gemeente Noordbroek een afname van het aantal hectare grasland laat zien en een toename van het aantal hectare bouwland. In 1815 bleek er nog veel grond braak te liggen. In 1833 is deze woeste grond grotendeels ontgonnen tot bouwland.
Bij het percentage bouwland in 1862 zet Hofstee een kanttekening. Men moest bij de landbouwenquete in dat jaar kiezen tussen een percentage vast of wisselend grasland. Het kan zijn dat het grasland dat ook wel eens als bouwland in gebruik is geweest nu werd aangemerkt als grasland. Het percentage grasland in 1862 is dan ook

hoger dan bij de vorige telling.

Voor de verbetering van de grond werden steeds meer nieuwe ontwikkelingen toegepast. Draineren en het kleidelven waren in de tweede helft van de 19e eeuw erg in trek. Het kleidelven, waarbij een lagere kalkrijke klei naar boven werd gehaald, werd voor het eerst in Groningen toegepast door W.F. Grüben, landbouwer te Noordbroeksterhamrik.
Ook werden er steeds modernere gereedschappen gebruikt om het dorsen gemakkelijker te maken. Omstreeks 1890 deed de stoomdorsmachine zijn intrede. In 1902 werd te Noordbroek een coöperatieve dorsvereniging opgericht.

Ook voor de zuivelindustrie werden nieuwe machines in gebruik genomen. In Uiterburen werd in 1885 een zuivelfabriek opgericht, de eerste zuivelfabriek van Nederland. Het fabrieksgebouw staat er nu nog (invent.nr. 222) (hoek Uiterburen-Drostenlaan).
In 1930 blijkt dat de agrarische grond van Noordbroek ook een andere bestemming heeft gekregen.

Agrarisch grondgebruik Zuidbroek

jaar	% bouwl	% grasl	% tuinb	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	53,8	46,2		1504,94
1833	70,5	26,8	2,8	1670,34
1862	77,3	22,7		1570,52
1885	74,2	22,7	3,1	1675,14
1930	84,4	11,9	3,7	1707,34

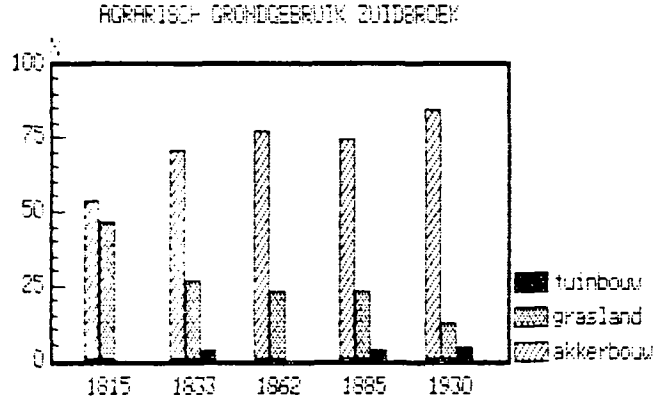

bron E.W. Hofstee (1985)

Ook de gemeente Zuidbroek laat een afname van het percentage grasland zien en een toename van het percentage bouwland. De lage oppervlakte cultuurgrond in 1862 hangt samen met de hoge oppervlakte cultuurgrond in

de gemeente Sappemeer in dat zelfde jaar. Dit is waarschijnlijk te verklaren uit het feit dat Sappemeer grond in Zuidbroek in gebruik had en dit opgeteld werd bij de grond van Sappemeer.

In 1879 werd in Zuidbroek de Provinciale Groninger Tuinbouwvereniging opgericht. Ook werd er een tuinbouwwintercursus gegeven om de boeren te wijzen op de mogelijkheden om door een meer intensieve bodemcultuur de inkomsten te vergroten. De percentages tuinbouwgrond zijn in 1885 in de beide gemeenten dan ook gestegen.

De slechte afwatering, vooral in de gemeente Noordbroek, maakte het beheersen van de waterstand noodzakelijk (De Ringsloot en de Siepsloot in het noorden waren afwateringssloten, door de ruilverkaveling, gereed in 1975, verdwenen). Er werd een aantal molens gebouwd die het water kunstmatig omhoog moesten brengen. De namen Noordermolenkolonie en de Evenreitster molenkolonie getuigen hier nog van. In de jaren '30-'50 van deze eeuw zijn veel molens afgebroken. De meeste zijn vervangen door gemalen. De enige overgebleven watermolen, genaamd de Noordermolen, staat bij Noordbroeksterhamrik.

3.2 Niet-agrarisch grondgebruik

Halverwege de 18e eeuw nam de veenderij af en kon langzamerhand andere bedrijvigheid tot ontwikkeling komen. De dalgrond die achterbleef na de afgravingen bleek geschikt voor het verbouwen van boekweit, bonen en knollen en later ook aardappelen. Aardappelen vormde de grondstof voor de dan tot ontwikkeling komende aardappelmeelindustrie. Grondlegger ervan was W.A. Scholten die in 1842 het aardappelmeelfabriekje Tonden in Foxhol stichtte (gemeente Hoogezand-Sappemeer).
In 1859 werd door Scholtens een fabriek aan het Westeind in Zuidbroek gebouwd, Motké genaamd. Van de fabrieksgebouwen is niets meer bewaard gebleven.

Rond 1866 beschikte de gemeente Oosterbroek over verschillende andere kleine industrieën zoals: een oliemolen, koren- en pelmolen, mosterdmolen, kalkbranderij, bierbrouwerij, leerlooierij, weverij, grofsmederij, touwslagerij, en een goud- en zilversmederij.
Ook een belangrijke bedrijfstak was de vlasfabricage. In de tweede helft van de 19e eeuw werd er veel vlas gesponnen in dit gebied. De vlasfabriek, met stoom aangedreven, stond aan het eind van de Vlaslaan in Uiterburen. De fabriek is sinds 1926 afgebroken en heeft nu de laatste jaren een woonfunctie gehad.

Net als in de gemeente Hoogezand-Sappemeer, maar in mindere mate, maakten ook in de gemeente Oosterbroek

scheepswerven deel uit van het dorpsbeeld. In Noordbroek was dat minder het geval dan in Zuidbroek dat door zijn ligging aan het Winschoterdiep van enige betekenis kon zijn in de veenkoloniale scheepvaart.
Niet alleen voor binnenlandse vaart maar ook voor de zeevaart werden schepen gebouwd.
In Noordbroek werd in 1860 één zeeschip gebouwd, in 1870 3 en in 1890 stond de bouw van zeeschepen stil. In Zuidbroek was het aantal gebouwde zeeschepen groter dan in Noordbroek. In 1860 werden er 13 zeeschepen gebouwd, in 1880 nog slechts 5. De afname werd voornamelijk veroorzaakt door de intrede van de stoomschepen.
De kleine scheepswerfjes waren niet berekend op het vervaardigen van grotere schepen.

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

De wegenstructuur in de gemeente Oosterbroek wordt bepaald door:

- de aanwezigheid van dekzandruggen
- de aanwezigheid van gegraven kanalen
- de in 1545 aangelegde dijk rond Noordbroeksterhamrik.

Rond 1850 zijn al verschillende wegen verhard. De belangrijkste weg voor de gemeente Oosterbroek is de weg over de dekzandrug van Zuidbroek naar Noordbroek. Voor Noordbroek is de weg naar Slochteren, de Slochterstraat (in 1822 aangelegd), van betekenis.
Voor Zuidbroek is de weg langs het Winschoterdiep, doorgaand van Hoogezand-Sappemeer naar Winschoten van belang.

Tussen 1850 en 1900 worden vooral in het noorden van de gemeente meer wegen verhard, zoals de weg langs het Noordbroeksterdiep, de Sappemeersterweg. De weg Zuidbroek-Noordbroek wordt verder doorgetrokken naar Siddeburen. Ook wordt de weg van Noordbroeksterhamrik naar Korengarst verhard.

Tussen 1900 en 1940 worden in het zuiden van de gemeente slechts twee wegen verhard. Na 1940 was vooral de aanleg van de snelweg de N33 Appingedam-Veendam en de snelweg N7 Groningen-Nieuwe Schans van grote betekenis voor de gemeente Oosterbroek (jaren '70).

4.2 Waterwegen

De waterwegen in de gemeente Oosterbroek zijn voornamelijk gegraven kanalen die in eerste instantie dienden voor de afvoer van turf. Ook hadden de kanalen een afwateringsfunctie en dienden ze voor het personen- en overig goederenvervoer.

In de gemeente Oosterbroek komen de volgende waterwegen voor:

- Buiten Nieuwediep (gegraven begin 17e eeuw)
- Muntendammerdiep (gegraven in 1637)
- Noordbroeksterdiep (gegraven in 1639, gedempt in 1968)
- Winschoterdiep (gegraven in 1628)

De belangrijkste waterweg voor Zuidbroek is het Winschoterdiep. Het is door de stad Groningen in fasen gegraven en in 1628 werd Zuidbroek bereikt. In 1637 werd dan nog het Muntendammerdiep gegraven. De verbinding met Hoogezand-Sappemeer, de stad Groningen en met Winschoten

was van grote betekenis voor het personen- en goederenvervoer van Zuidbroek en omstreken. Er kon als het ware een klein handelscentrum ontstaan.

Voor Noordbroek was het Noordbroeksterdiep van belang. Deze waterweg vormde een verbinding met Sappemeer en werd in eerste instantie Noordbroekstervaart genoemd. Voorbij de knik van Stootshorn werd dit water Buiten Nieuwediep genoemd. In 1864 heeft Noordbroek geprobeerd het westelijke en oostelijk deel met elkaar te verbinden.
Zo zou een scheepvaartkanaal kunnen ontstaan van Sappemeer naar Termunterzijl. Er moesten dan een draaibrug en een sluis komen op de plaats waar nu de Dam is. De poging is echter mislukt.

4.3 Spoorwegen

In 1868 werd, ten zuiden van het Winschoterdiep, door de Staat de spoorlijn Groningen-Winschoten aangelegd. In dit zelfde jaar werd het station in Zuidbroek gebouwd (invent. nr. 87). Ook in dit jaar werd het spoordok in gebruik genomen, een spoorweghaven gelegen ten zuiden van het spoor en ten oosten van het Muntendammerdiep. Schepen brachten aardappelen, stro, koren en andere landbouwprodukten uit de omgeving naar het spoor. Omgekeerd werd kunstmest en kalk per spoor aangevoerd en verder per schip naar landbouwers en fabrieken gebracht. Na de aanleg van de spoorbaan naar Stadskanaal, rond 1908, verloor het dok zijn betekenis. Het vervoer van goederen ging voortaan met de trein. Van de opslagloodsen is nog een deel bewaard gebleven, een ander deel is vervangen en heeft een andere functie gekregen.
In 1908 werd er een tweede spoorlijn aangelegd door Zuidbroek. De plannen behelsden een lijn van Delfzijl naar Zwolle, via Zuidbroek, Stadskanaal, Coevorden en Ommen, met zijtakken naar Almelo en Assen. De Noord-Ooster-Locaal Spoorwegmaatschappij (NOLS) werd met de aanleg belast. De activiteiten kwamen de landbouw (aanvoer van kunstmest en afvoer van de landbouwprodukten) handel en nijverheid in de streek ten goede, maar de rol van de spoorlijn met betrekking tot het reizigersvervoer werd meer en meer overgenomen door de autobus (zie 4.4).
Tussen 1910 en 1935 deden treinen het station Noordbroek aan. Het station van Noordbroek is gebouwd in 1868 . Architect was E. Cuypers, die alle stations langs deze spoorlijn bouwde. Het station is in de jaren '80 van deze eeuw afgebroken.

±1850

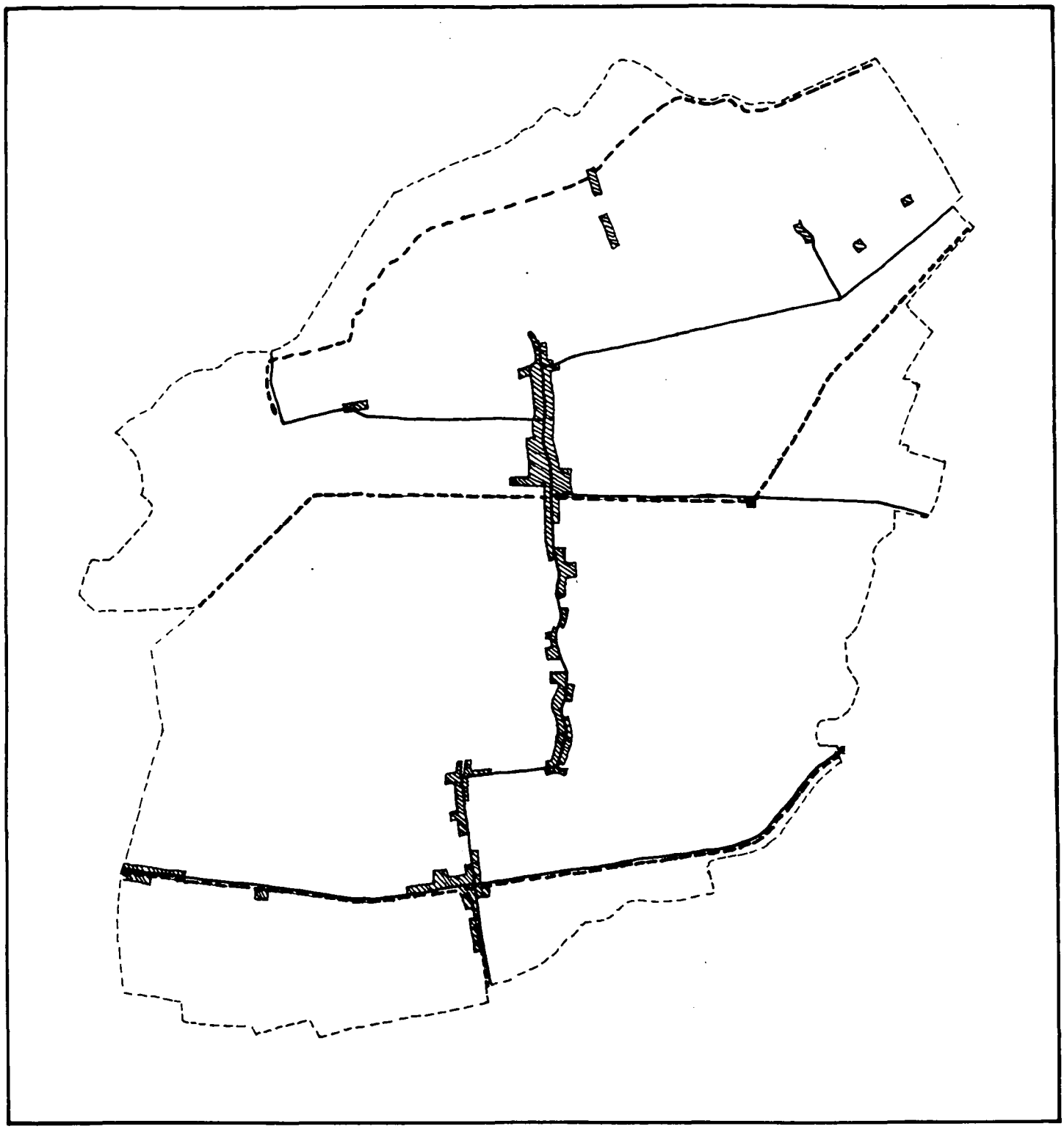

gemeentegrens
verharde landweg
waterweg
bebouwing

GEMEENTE
OOSTERBROEK

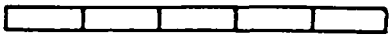

2,5 km

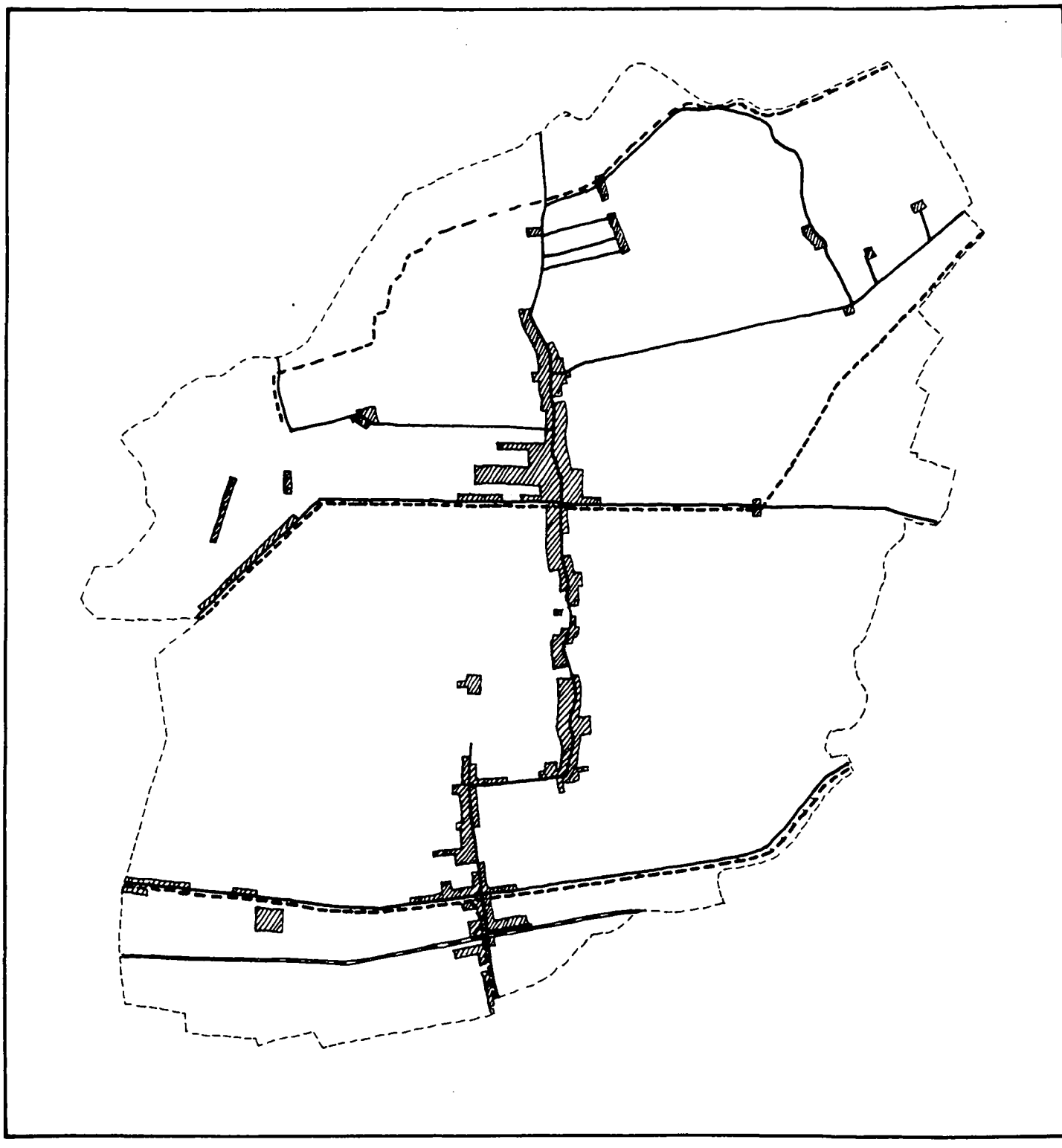

±1900

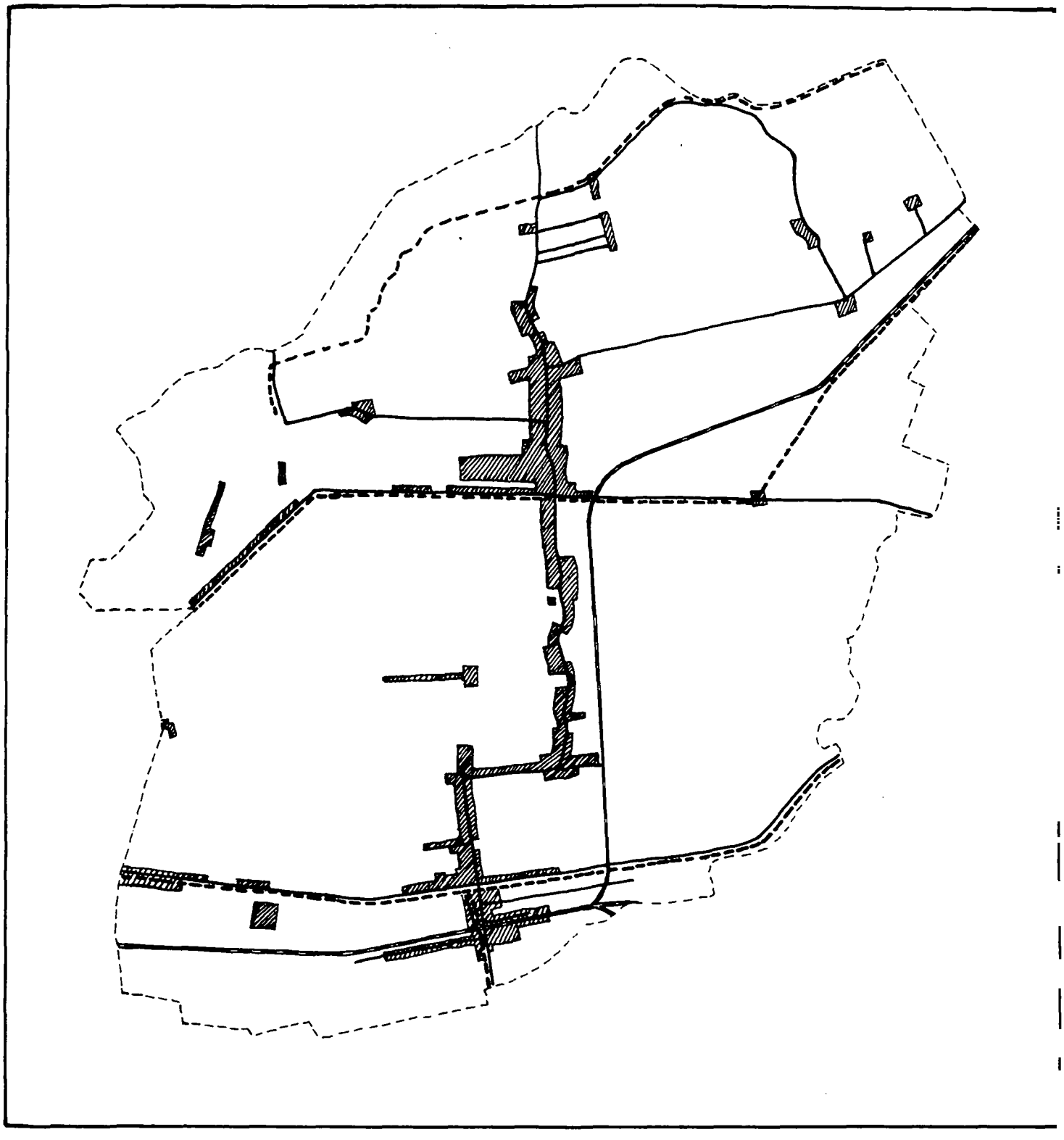

±1940

4.4 Tramwegen

In Zuidbroek werd op 17 augustus 1880 de paardetram (in de volksmond tramway genoemd) in gebruik genomen door de Eerste Groninger Tramway Maatschappij.
De paardetram had twee functies: in de veenkoloniën zorgen voor de ontsluiting van een uitgestrekt gebied en in het algemeen de zorg voor het plaatselijk openbaar vervoer.
De trams liepen van en naar Zuidbroek in aansluiting op alle treinen naar Groningen en Winschoten. Ook het vervoer naar Veendam en Bareveld gebeurde met de paardetram.

In de jaren tien van deze eeuw werd het aantal van Zuidbroek vertrekkende trams gehalveerd waarschijnlijk omdat dan de spoorlijn in gebruik is genomen.
In die jaren werd het spoor aangepast om de paardetram te kunnen vervangen door een stoomtram. Een stoomtram is hier echter nooit gekomen.
Op 31 december 1911 hield de Eerste Groninger Tramway Maatschappij op te bestaan.

4.5 Overig vervoer

In de gemeente Oosterbroek zorgden vooral in de plaats Zuidbroek de beurt- en vrachtschippers voor het vervoer van goederen naar de stad Groningen. Ook de zogenaamde boderijders zorgden voor het goederenvervoer in deze gemeente. Zij gingen met de hondekar of met paard en wagen, later per vrachtwagen, naar de stad Groningen. Men kon bestellingen opgeven die uit de stad werden gehaald en aan huis werden afgeleverd. Zowel in Noordbroek als in Zuidbroek waren boderijders actief.

In juni 1924 werd door de GADO (Groninger Autobusdienst Onderneming) een busdienst geopend op het traject Groningen-Zuidbroek. Langs het Winschoterdiep reden de busjes via Waterhuizen-Martenshoek-Hoogezand-Sappemeer naar Zuidbroek.
Op 16 augustus 1924 werd de lijn doorgetrokken naar Noordbroek.

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

In de gemeente Oosterbroek liggen twee dorpen, namelijk Noordbroek en Zuidbroek. Het tussenliggende Uiterburen, was in vroeger tijden een apart dorp, maar is nu als buurt te beschouwen.In paragraaf 5.2 wordt de nederzettingsstructuur van Uiterburen, naast die van Noordbroek en Zuidbroek, wel besproken.
De verspreide bebouwing van de randveenontginningen in het westen van de gemeente komen in paragraaf 5.3 aan de orde.
In deze eerste paragraaf wordt een beeld geschetst van de bevolkings- en woningaantallen.

inwoners

jaar	1859	1869	1879	1899	1930	1947	1987
NB	2150	2254	2400	2286	2052	2011	
ZB	1816	2170	2489	2728	2775	2680	
totaal	3966	4424	4889	5014	4827	4691	5096

woningen

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
NB	355	435	578	561	
ZB	282	588	694	737	
totaal	637	1023	1272	1298	1861

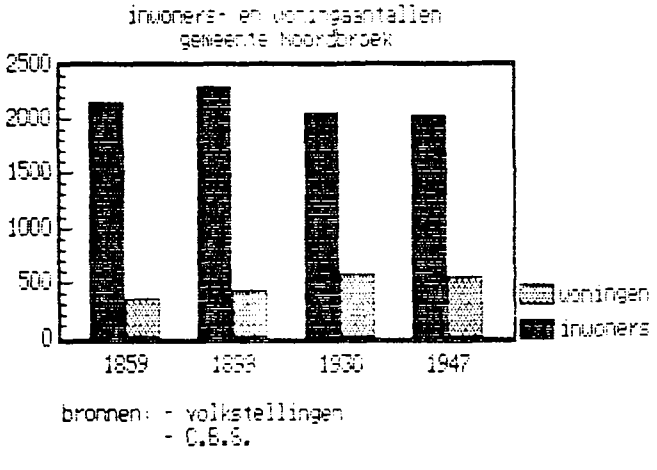

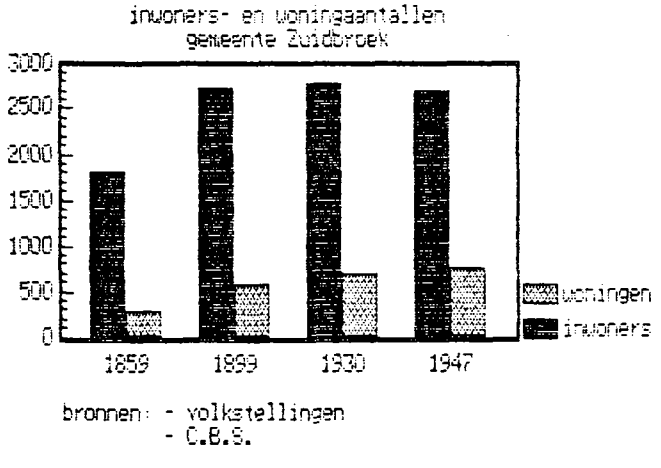

Het inwonertal van de gemeente Oosterbroek als totaal, vertoont een stijgend verloop, terwijl de afzonderlijke gemeenten een wisselend verloop laten zien. De

inwonersaantallen van Noordbroek stijgen tot 1899 en dalen daarna. Van betekenis kunnen zijn geweest de crisisjaren rond 1930, de landbouwcrisis en de jaren van de Tweede Wereldoorlog. Waarschijnlijk heeft de centrumpositie van Zuidbroek, gelegen op een belangrijke kruising van waterwegen en landwegen, van invloed geweest op de bevolkingsgroei van deze plaats.

De woningvoorraad van de gemeente Oosterbroek als totaal, laat een stijgend verloop zien. Opvallend is de periode 1930-1947. De woningvoorraad van Noordbroek daalt dan met 17 woningen, terwijl die van Zuidbroek slechts met 43 woningen toeneemt. Ook hiervoor kan de Tweede Wereldoorlog als oorzaak worden genoemd.

De woningbezetting van de gemeente Oosterbroek daalde van 6.2 mensen per woning in 1859, via 4.9 in 1899, 3.8 in 1930, 3.6 in 1947 naar 2.7 in 1987.

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

NOORDBROEK

Noordbroek is, zoals de naam reeds aanduidt, het noordelijkste dorp in de gemeente Oosterbroek. Het is van oorsrong een sterk argrarisch dorp, dat zich langs een weg die de natuurlijke zandrug slingerend volgt, uitstrekt. Het is een zogenaamd wegdorp (J. de Boer, 1987). In het zuiden ligt in deze hoofdweg een dam, die Buiten Nieuwediep afsluit. De hoofdweg heeft aan weerszijden bebouwing die bestaat uit woonhuizen en boerderijen. De laatste staan, vooral naarmate de lintbebouwing dunner wordt, enkele meters achter de rooilijn. Hiertussen, direkt aan de weg, staan arbeiderswoningen en in de verdichte gebieden burgerwoningen en winkeltjes. Zowel bij de boerderijen als bij de meer kleinschalige bebouwing is de nokrichting evenwijdig aan de lengterichting van de kavel, dus niet loodrecht op de weg. Omdat de hoofdweg kronkelt, verspringen de verschillende panden ten opzichte van elkaar. Vanuit het hoofdlint ontspringen met name aan de westkant, de veenzijde, lanen waaraan kleine landarbeiderswoningen, type krimpjes, liggen. Rond 1850 bevindt de bebouwing van Noordbroek zich voornamelijk langs de hoofdweg, die in het noorden, na de afsplitsing van de Pastorieweg, als onverharde weg verdergaat. Tegenover deze splitsing staat de Middeleeuwse N.H.-kerk met kerkhof, tuin en pastorie. Ten noorden van de kerk staan hoofdzakelijk boerderijen. Ten zuiden ervan wordt de Hoofdstraat aan weerszijden geflankeerd door stroken bebouwing die met name aan westzijde bestaan uit burgerwoningen en winkels. Eveneens aan de westkant, tussen de kerk en de verharde

Slochterstraat, staat een molen (invent.nr. 254), die nu in verval is geraakt. Schuin tegenover deze splitsing bevindt zich aan oostzijde de Doopsgezinde kerk (1811, invent.nr.244) die nu dienst doet als cultureel centrum. Iets verderop staat een school, die nu als zodanig niet meer in gebruik is (invent.nr.237). Langs het Nieuwe Buitendiep bevindt zich aan noordwestzijde een strook arbeiderswoningen van het krimpjestype.

1850-1900
In de tweede helft van de negentiende eeuw breidt Noordbroek zich uit langs de zandwegen die op de Hoofdstraat uitkomen. Deze nieuwe bebouwing bestaat grotendeels uit arbeiderswoningen, type krimpje, waarvan de nok vaak evenwijdig aan de laan is gericht.
Aan het Buiten Nieuwediep verschijnen behalve vrijstaande woningen ook enkele bedrijfjes ten behoeve van de binnenscheepvaart.
Het hoofdlint raakt meer en meer verdicht met woonhuizen van het symmetrische type, winkels en kleine bedrijven zoals een kalkbranderij, bierbrouwerij, weverij, touwslagerij, smederijen en verschillende molens (van dit alles is één molen overgebleven). Aan westzijde tussen de Slochterstraat en het Buiten Nieuwediep wordt rond 1880 een nieuw gemeentehuis voor de gemeente Noordbroek gebouwd (invent.nr.243).

1900-1940
De bebouwingsexpansie langs de lanen zet zich in de eerste helft van deze eeuw voort.Ten westen van de Hoofdstraat en ten noorden van het Buiten Nieuwediep onstaat, mede ten gevolge van de Landarbeiderswet uit 1919, een lanengebied. Tientallen arbeiderswoningen met een eigen stuk grond liggen aan zandlanen, die op hun beurt op de hoofdweg uitmonden. Een enkele dwarsstraat verbindt de lanen onderling (gebied 10). Helaas is dit karakteristieke gebied na de Tweede Wereldoorlog vervangen door een nieuwbouwwijk, die qua wegenstructuur en qua bebouwingsschaal totaal van het karakter van het oude gebied afwijkt.
Langs het diep breidt de reeds aanwezige bebouwing zich uit met arbeidershuisjes. In het oosten sluit zij aan bij het station van de N.O.L.S. (zie 4.3). In het noorden van het dorp is de Molenlaan aan beide kanten volgebouwd en onstaan ten zuiden van de Pastorieweg een paar korte lanen. Aan deze laatsgenoemde weg wordt in de jaren dertig een nieuw kerkhof aangelegd (gebied 11). Ten noorden van dit nieuwe kerkhof worden aan de oostzijde van de hoofdweg in de jaren twintig een serie vrijstaande arbeiderswoningen gebouwd. Het grootste gedeelte hiervan is gesloopt.
In de periode voor de Tweede Wereldoorlog verdicht het hoofdlint zich opnieuw tussen de bestaande boerderijen. Het slingerend karakter en verspringende bebouwing van de Noordbroekse Hoofdstraat is nu nog steeds zeer herkenbaar aanwezig.

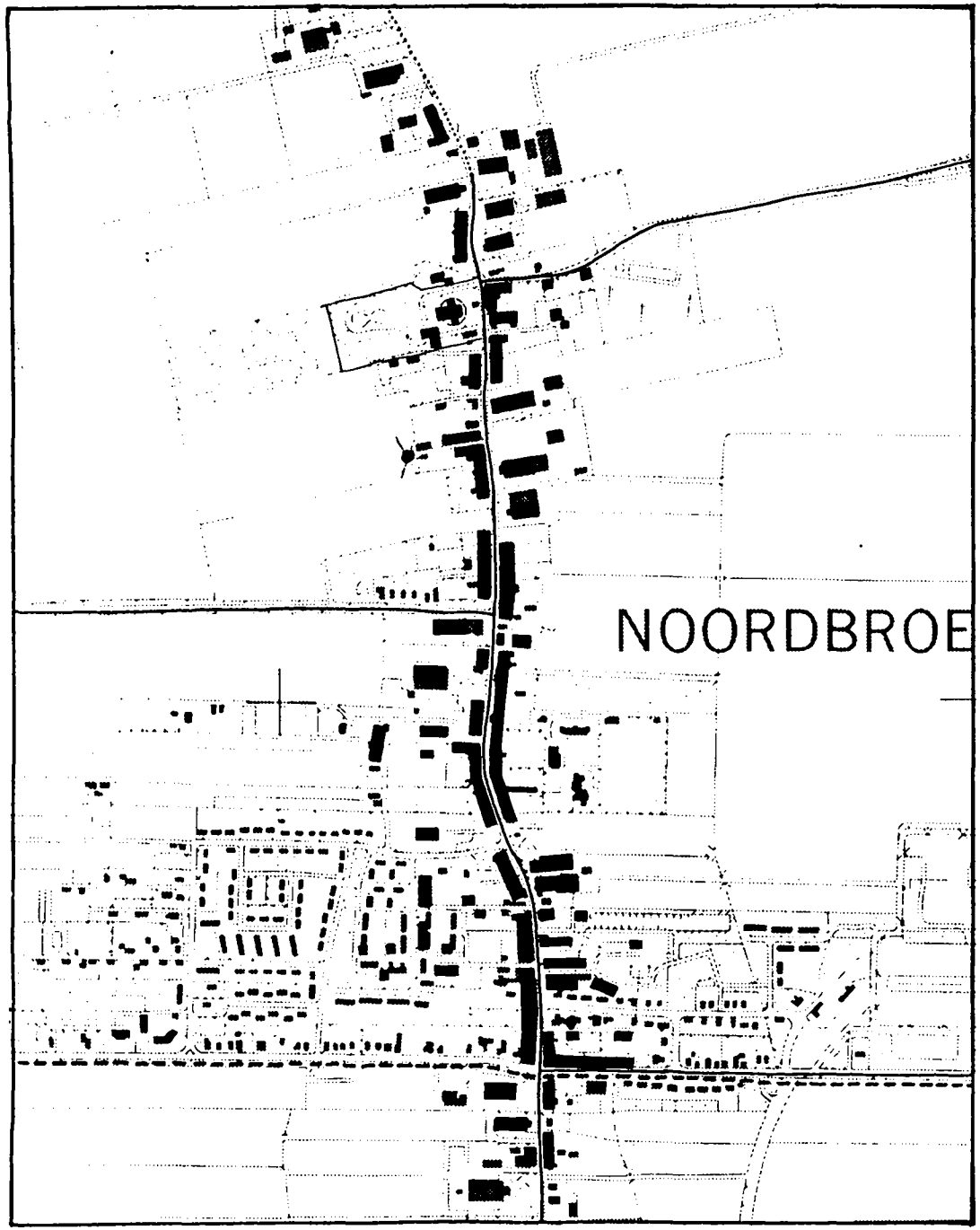

spoorlijn
waterweg
verharde landweg
onverharde landweg
bebouwing

NOORDBROEK

500 m

±1850

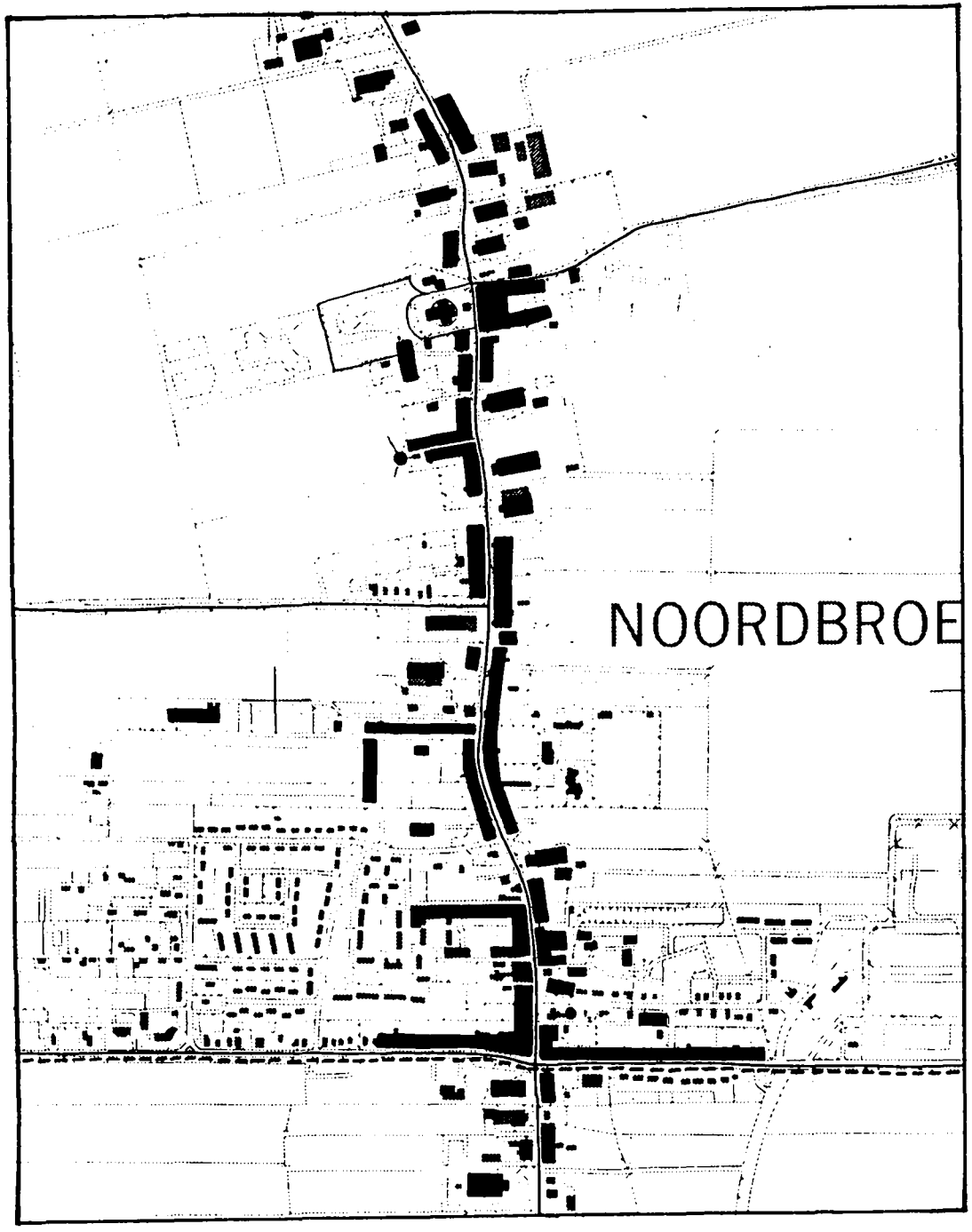

±1900

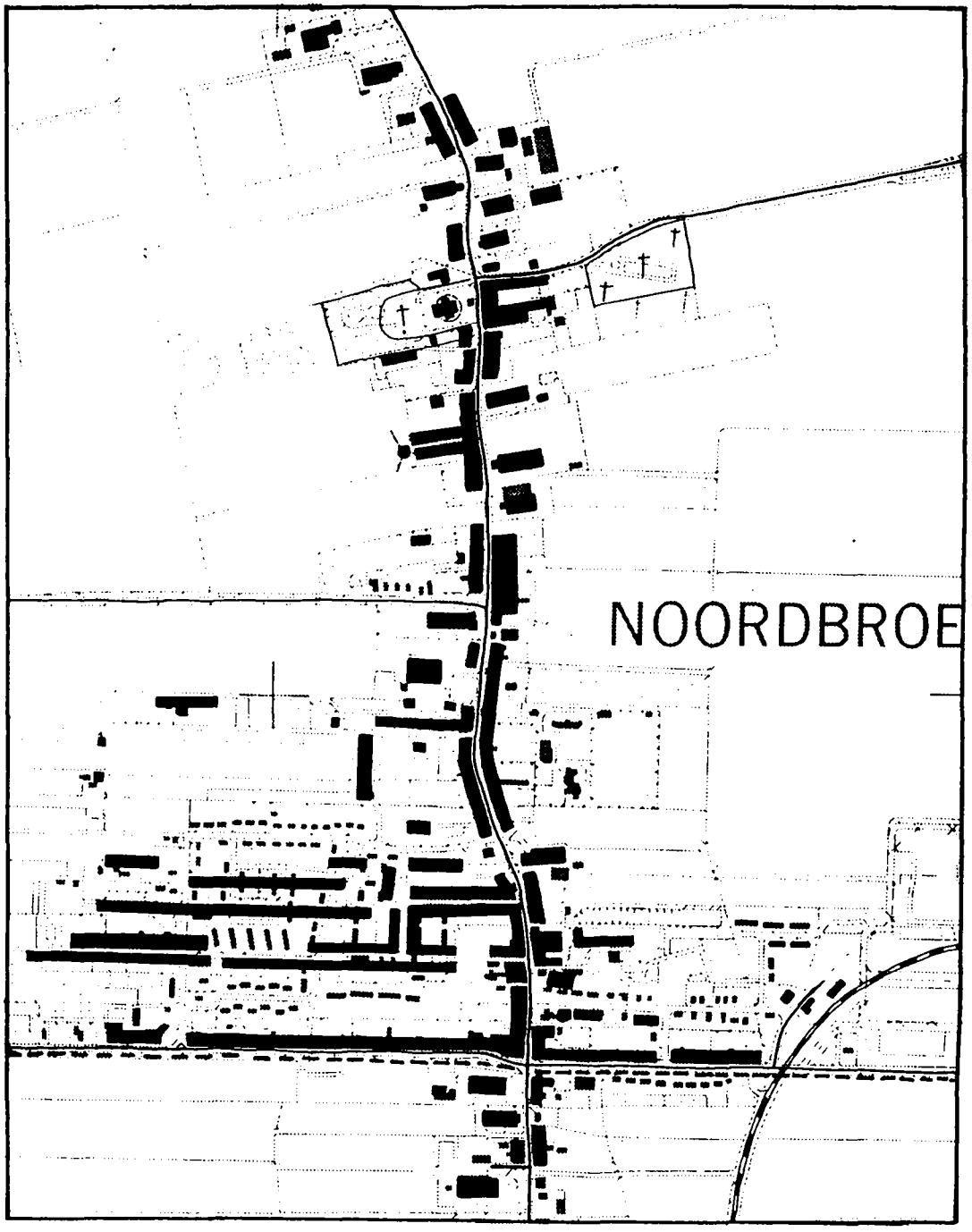

±1940

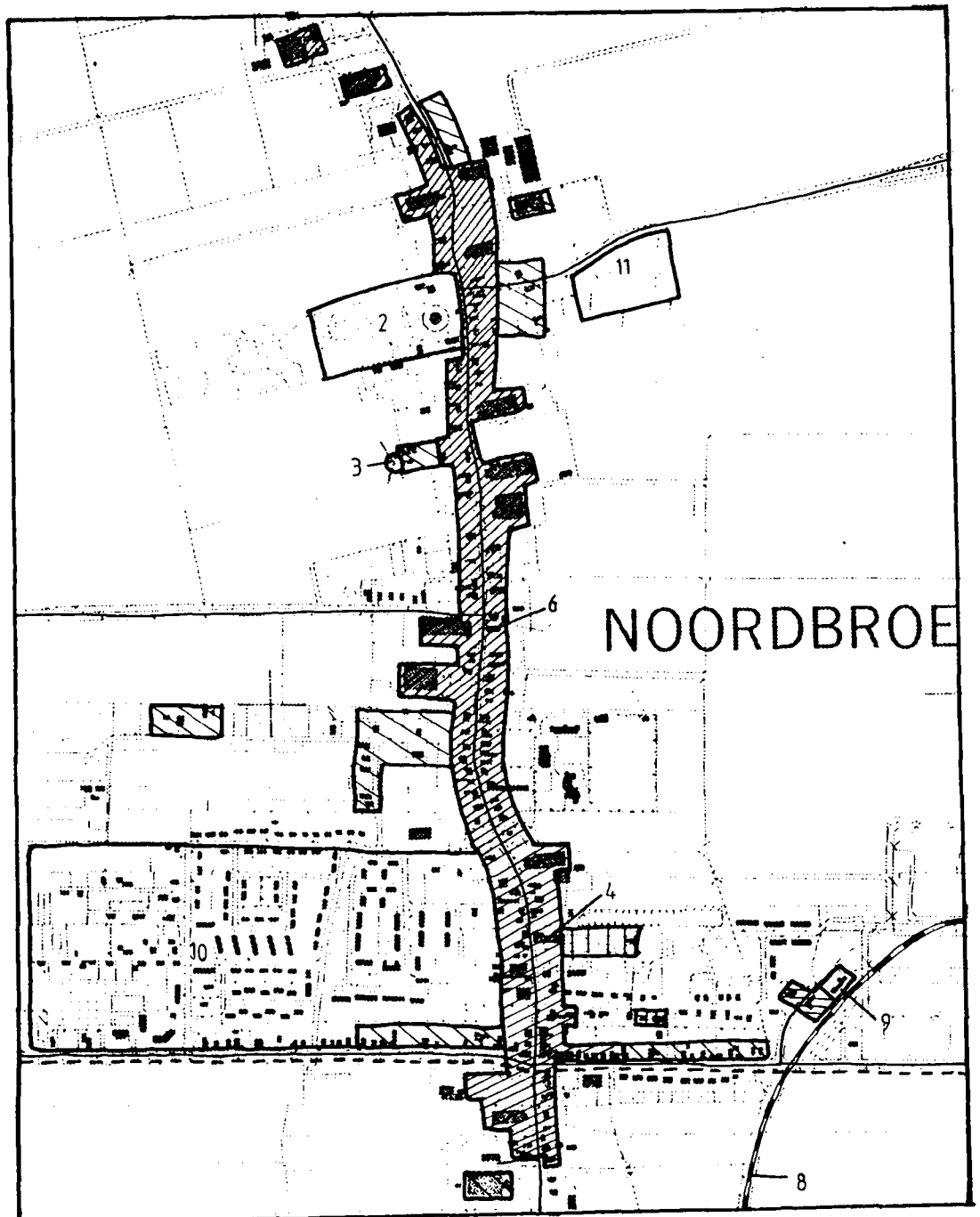

SITUATIE 1940

1. bebouwing oude kern
2. N.H.-kerk, kerkhof en tuin
3. molen
4. school
5. bebouwing 1850-1900
6. Doopsgezinde kerk
7. bebouwing 1900-1940
8. spoorlijn naar Weiwerd/Delfzijl
9. station
10. lanengebied
11. nieuw kerkhof

NOORDBROEK

500 m

UITERBUREN

Uiterburen ligt ten zuiden en in het verlengde van Noordbroek. Aan dezelfde hoofdweg, die zijn slingerend karakter hier voortzet, bevindt zich eveneens een bebouwing waar de dicht aan de weg gelegen stroken woningen worden afgewisseld door terugliggende boerderijen.
Rond 1850 is Uiterburen niet zo dicht bebouwd als Noordbroek. Tussen de huizen en de boerderijen heeft men direkt kontakt met het landschap. In het noordoosten liggen een paar korte lanen met landarbeiderswoningen. In het zuiden, aan de westkant en nabij de kruising met de Heiligelaan van Zuidbroek ligt de zogenaamde Drostenburg, de voormalige woonplaats van de landdrost die dit gebied vroeger bestuurde. Hiervan is nu alleen één gebouw, een woonhuis, overgebleven (invent.nr.221).

In 1940 is er weinig ten opzichte van de situatie in 1850 veranderd. De stroken woningen hebben zich in de jaren twintig en dertig uitgebreid en er zijn enkele nieuwe boerderijen bij gekomen. Ten noorden van de inmiddels verdwenen Drostenburg ligt nu de onverharde Drostenlaan naar Het Veen, waaraan een zuivelfabriek ligt (zie 3.1).
Het huidige Uiterburen heeft in de afgelopen vijftig jaren weinig veranderingen ondergaan.

ZUIDBROEK

Evenals Noordbroek en Uiterburen kan Zuidbroek worden gerekend tot de kategorie wegdorpen met grootschalige bebouwingselementen (J. de Boer, 1987). Behalve de in Noordbroek en Uiterburen eveneens aanwezige hoofdweg, zijn enkele infrastructurele elementen van invloed geweest op de stedebouwkundige ontwikkeling van Zuidbroek. Ten eerste zorgt het Winschoterdiep, samen met het Muntendammerdiep, aan het einde van de vorige eeuw als belangrijke waterweg voor veel bedrijvigheid. Dit wordt bevorderd door de aanleg van de spoorlijn Groningen-Nieuwe Schans (1868), die tevens het dorp in het zuiden begrenst.
Omstreeks 1850 heeft Zuidbroek twee bebouwingskernen. In het zuiden kruist de hoofdweg, hier Kerkstraat geheten, het Winschoterdiep en ten westen hiervan splitst het Muntendammerdiep zich af. In de direkte omgeving van de kruising ontwikkelen zich langs het westelijk gedeelte Winschoterdiep en langs de hoofdweg (na de kruising Spoorstraat genaamd) stroken bebouwing die hoofdzakelijk uit woonhuizen, winkels en bedrijfjes bestaan.
De tweede kern is gesitueerd in de omgeving van de Middeleeuwse kerk. De hoofdweg maakt ter plaatse van deze kerk een bocht naar rechts en volgt nu de van west naar oost lopende Heiligelaan. Na ca. 900 meter maakt de

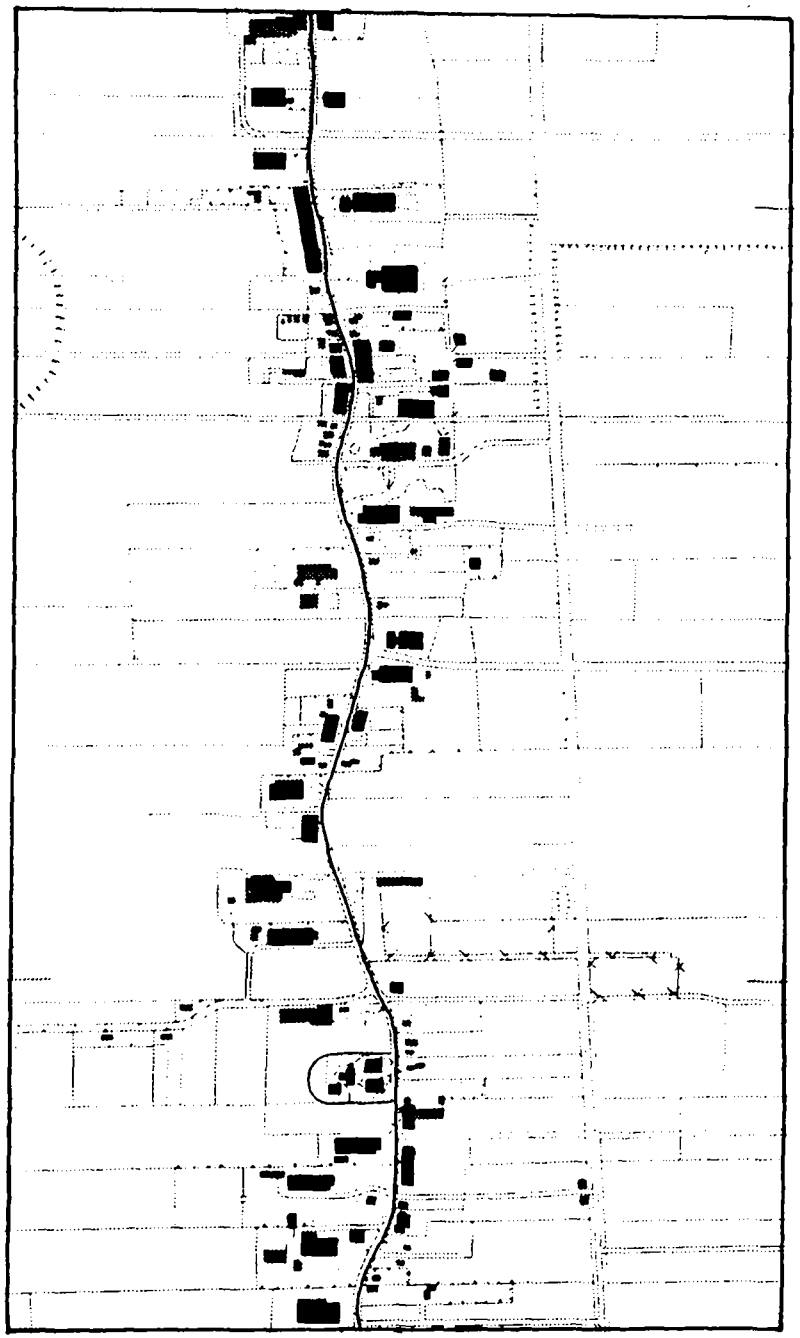

± 1850

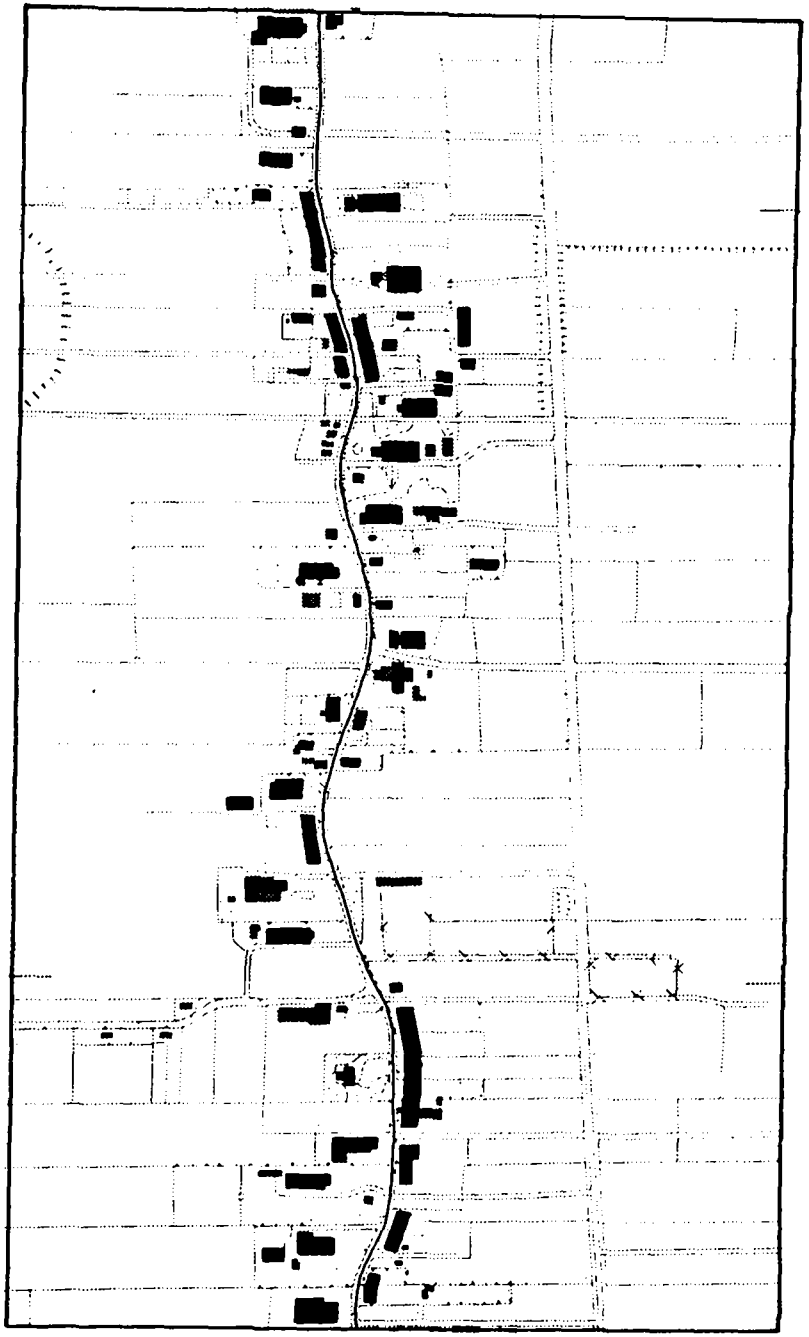

± 1940

UITERBUREN

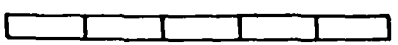

500 m

verharde hoofdweg opnieuw een bocht, nu naar het noorden, en volgt de Hoofdstraat naar Uiterburen en Noordbroek. Op de T-kruising van de Kerkstraat met de Heilige laan bevindt zich in 1850 rondom de kerk en toren een bebouwing bestaande uit de pastorie (invent.nr.211), losstaande woonhuizen (invent.nr.212) en een paar boerderijen. In de tweede bocht staan enkele woningen en een molen. Ten noorden hiervan liggen enkele boerderijen met daartussen arbeiderswoningen.
Het deel van de Kerkstraat dat tussen de beide kernen inligt, wordt aan de westkant voornamelijk geflankeerd door iets achteruitliggende boerderijen. De oostzijde is nauwelijks bebouwd.

1850-1900
In de tweede helft van de vorige eeuw verdicht de bebouwing langs de verharde hoofdweg zich. In het noorden, langs de weg naar Uiterburen en langs de Galgeweg, breiden de stroken woonhuizen zich uit. Aan de noordzijde van de Heiligelaan staan een school, nu bedrijfspand, en een grote boerderij met tuin, Vredenburg. Ook de bebouwing bij de kerk heeft zich uitgebreid, zowel langs de Kerkstraat, de Nieuwe weg als langs de Heilige laan. Langs de Kerkstraat zijn aan de oostzijde enkele vrijstaande burgerwoningen gebouwd.
Ten noorden van de zuidelijke kern zijn langs de laan die loodrecht op de Kerkstraat staat een aantal krimpjes gebouwd met de nokrichting haaks op de weg. Aan de Kerkstraat zelf is aan westzijde rond 1890 een Gereformeerde kerkzaal in gebruik genomen (invent.nr.79).
De bebouwing langs de hoofdweg ten zuiden van het Winschoterdiep, de Spoorstraat, is eveneens toegenomen. Aan de oostkant is rond 1890 het kantongerecht neergezet (invent.nr.85). Daarnaast bevinden zich in het hoofdlint verschillende winkels en kleine bedrijven, zoals o.a. een bierbrouwerij, leerlooierij, wolkammerij, smederijen en verschillende molens. Ook zijn er in Zuidbroek een aantal fabrieken. Aan het einde van de Vlaslaan is een vlasfabriek (in 1926 afgebroken). Verder zijn er een beenzwart-, sago-, en siroopfabriek die eigendom zijn van W.A. Scholten, evenals de aardappelmeelfabriek "Motké" in het Westeind (gebouwd 1859, nu verdwenen).In de omgeving van de in 1868 aangelegde spoorlijn, ten oosten van de Spoorstraat en ten westen van het Muntendammerdiep, ontstaan lanen met aan weerszijden krimpjes. Tegenover het station (zie 4.3) staan twee hotel-restaurants (invent.nr.86).

1900-1940
Rond 1940 heeft zowel de bebouwing ten noorden als ten zuiden van het station zich uitgebreid. In het zuiden zijn in de jaren dertig langs het spoordok een aantal lossstaande woningen en een paar bedrijven gebouwd. Ten oosten van de Spoorstraat begint men in dezelfde periode met de aanleg van een woonwijk met een orthogonaal

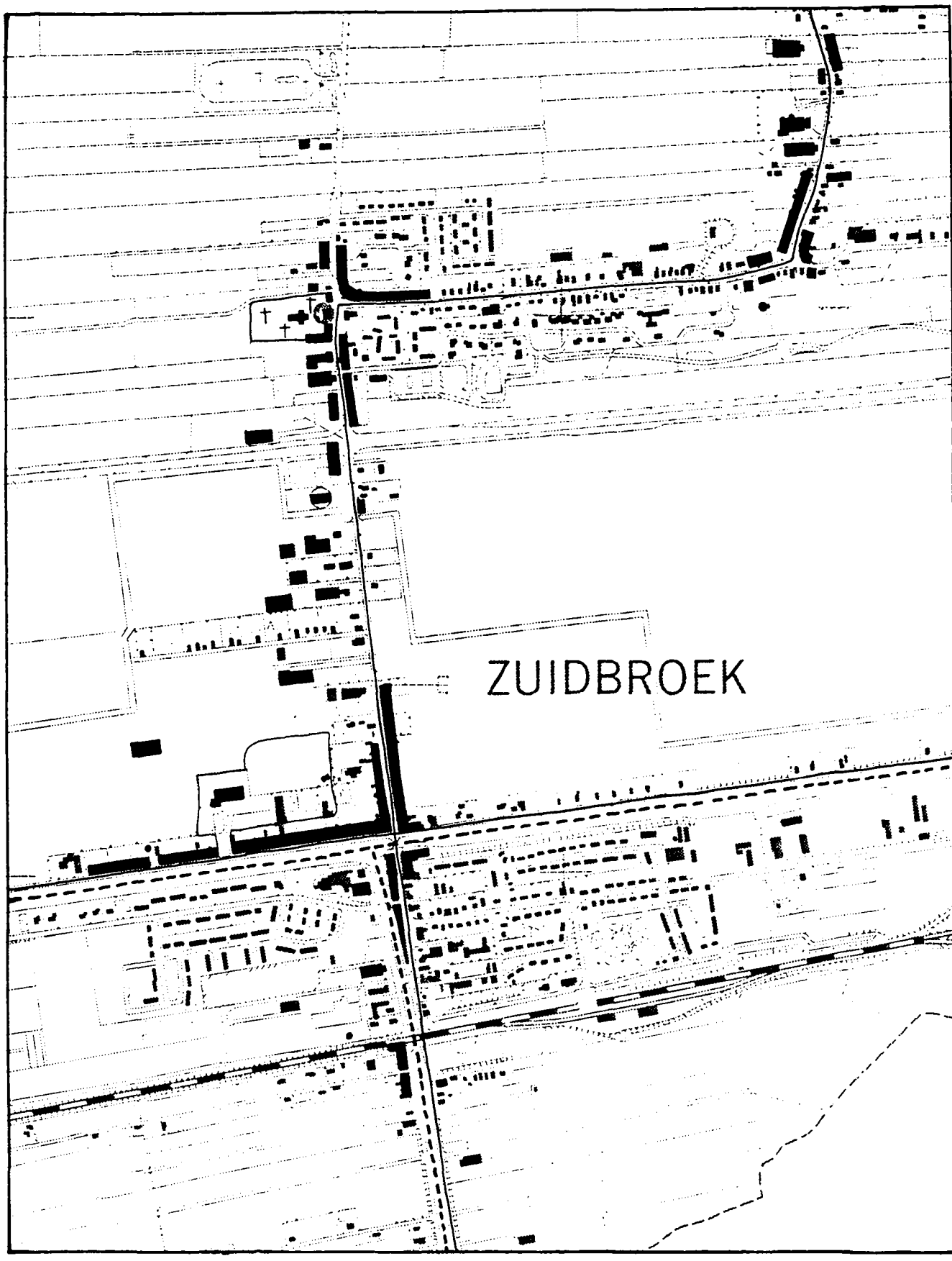

±1850

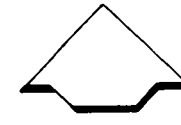

ZUIDBROEK

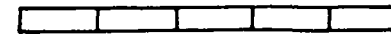

500 m

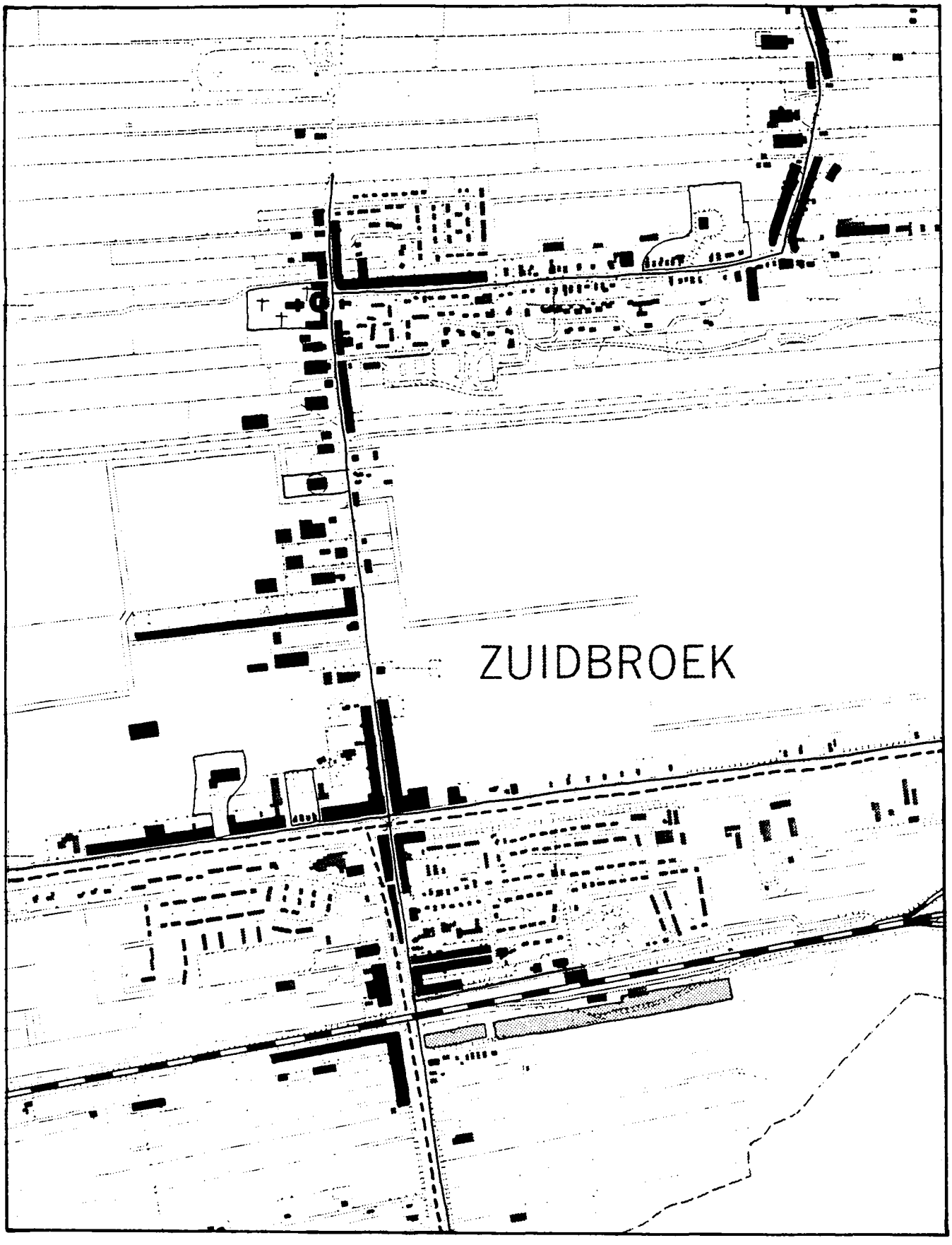

±1900

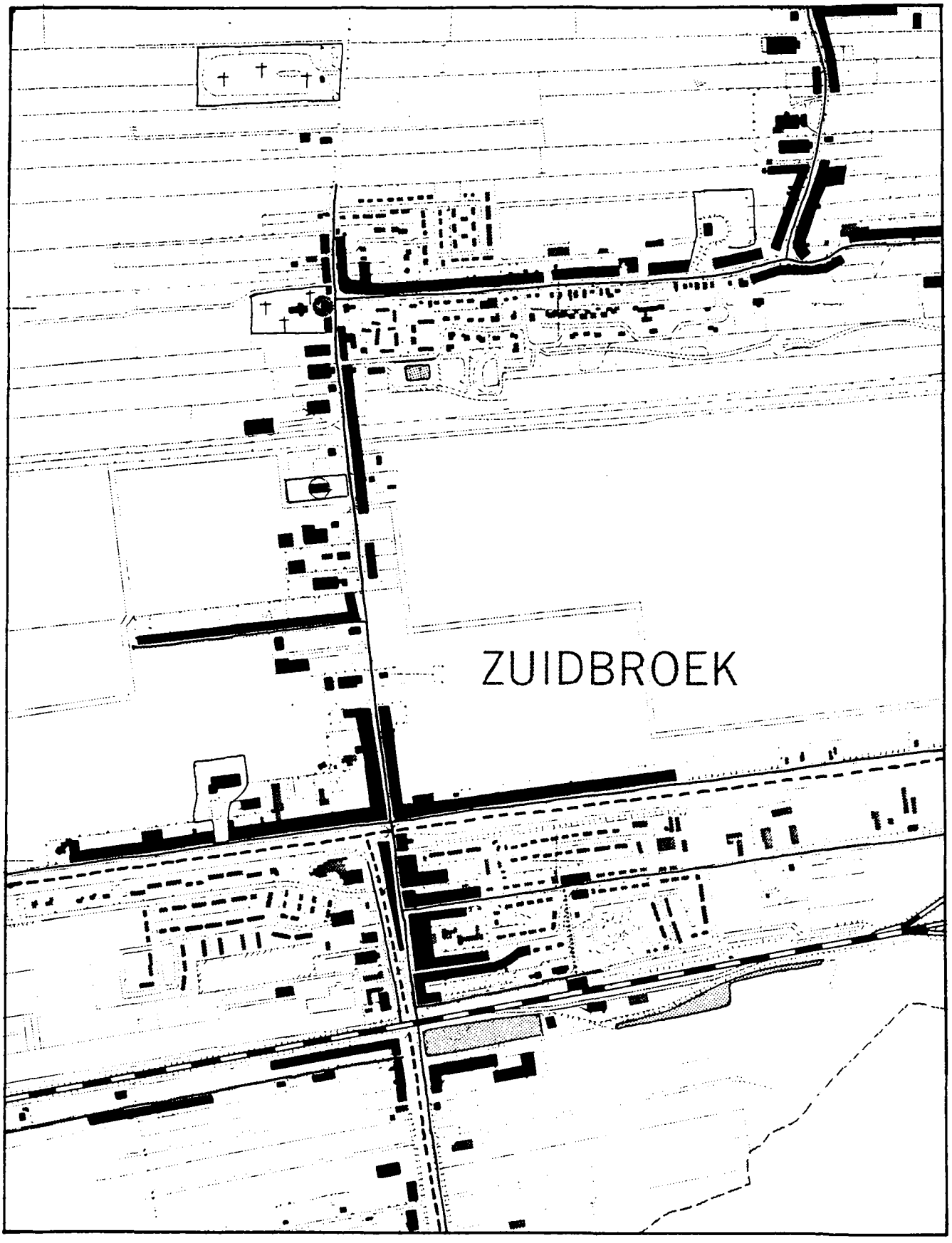

±1940

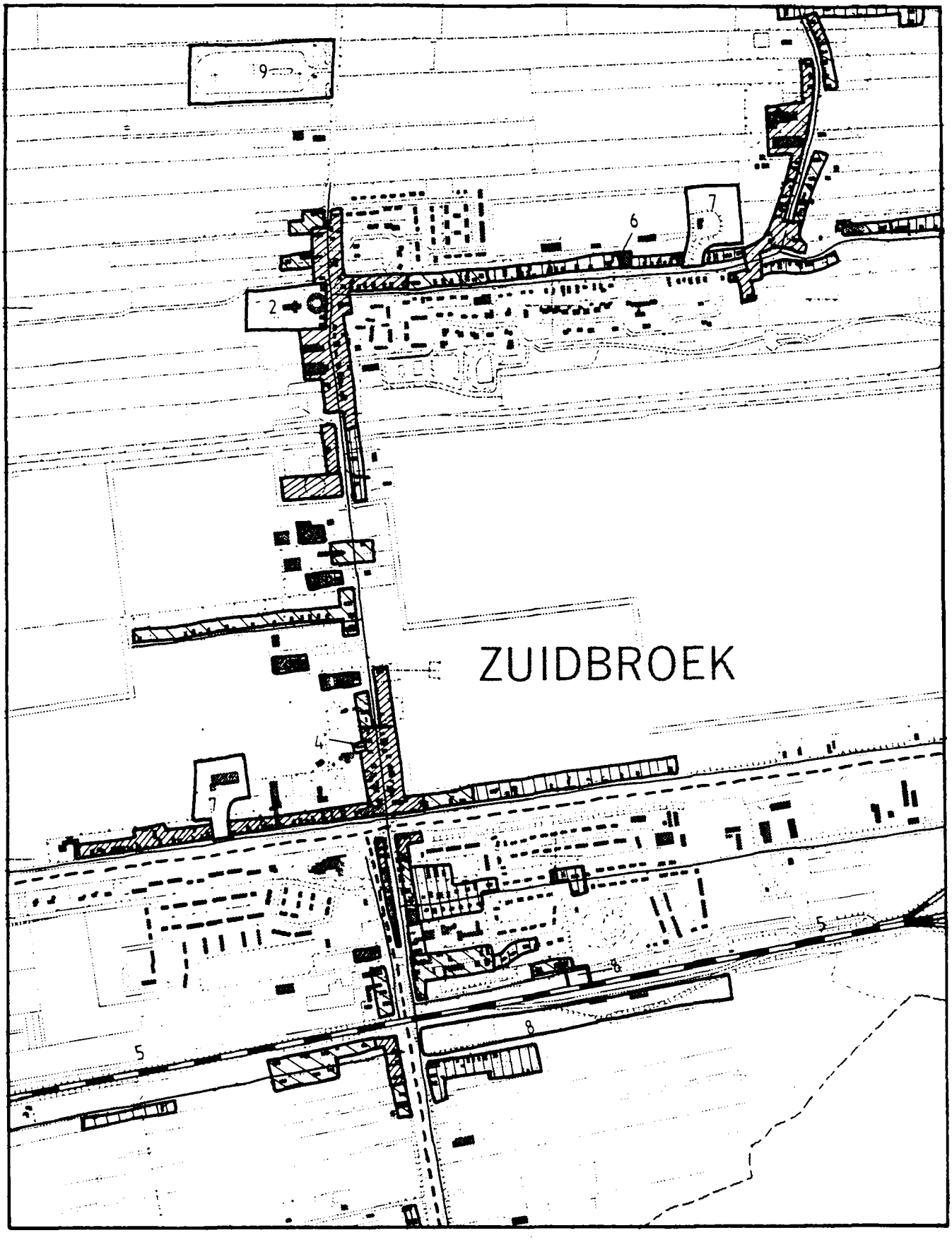

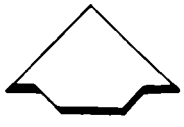

ZUIDBROEK

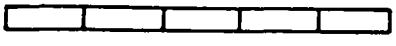

500 m

1. bebouwing oude kern
2. N.H.-kerk en kerkhof
3. Lutherse kerk
4. bebouwing 1850-1900
5. spoorlijn Groningen-Nieuwe Schans
6. station en spoordokken
7. grote boerderijen
8. bebouwing 1900-1940
9. nieuw kerkhof

stratenpatroon tussen het Winschoterdiep en de spoorlijn, net zoals in Hoogezand-Sappemeer. Tegen 1940 is deze wijk nog maar voor een klein deel gerealiseerd en wordt in de jaren vijftig en zestig geheel volgebouwd. Aan de noordkant van het Winschoterdiep zijn aan het begin van deze eeuw een aantal woningen, type krimpjes, met elk een stuk land neergezet.
Het gebied tussen de beide kernen is weinig veranderd. Alleen de strook woningen aan de oostzijde van de Kerkstraat breidt zich uit.
De Heiligelaan is omstreeks 1940 aan de noordzijde bijna helemaal volgebouwd met voornamelijk losstaande burgerwoningen en winkels. Op de T-kruising met de hoofdweg naar Uiterburen en langs de Galgeweg heeft de bebouwing, bestaande uit woningen, zich verder uitgestrekt. Aan de Nieuwe weg wordt in de jaren dertig, evenals in Noordbroek, een nieuw N.H.-kerkhof aangelegd.
Tegenwoordig vindt men in de zuidelijke bebouwingskern van Zuidbroek niet zoveel meer van het oude karakter terug. Aan beide zijden van de Spoorstraat heeft men in de achterliggende open gebieden nieuwbouw gepleegd. Dit is eveneens het geval met het gebied in de hoek van het Winschoterdiep met de Kerkstraat, waardoor het lanengebied, net zoals in Noordbroek, is verdwenen. De bebouwing aan het zuidelijk deel van de Kerkstraat en aan de Spoorstraat is grotendeels vernieuwd of afgebroken.
In de noordelijke kern is het oorspronkelijke karakter beter bewaard gebleven. Hoewel men in de jaren zestig aan de oostkant een woonwijk heeft gerealiseerd, waardoor de zuidkant van het landschap is afgesloten.

5.3 Verspreide bebouwing

Uit de topografische kaart van 1850 blijkt dat aan de westzijde van de zandrug waarop Noordbroek, Uiterburen en Zuidbroek gelegen zijn veel verspreide bebouwing voorkomt, die aan de oostzijde, op de klei ontbreekt.
In de noordoosthoek van de gemeente Oosterbroek liggen drie gehuchten. Aan de Pastorieweg die vanaf de hoofdweg in Noordbroek naar het oosten loopt, ligt Kielhuis. Vroeger bestond dit gehucht uit zo'n vier huizen, waarvan er nu nog één is overgebleven. Vanuit Kielhuis splitst zich een weg af die via Noordbroeksterhamrik naar Korengarst loopt. In Noordbroeksterhamrik komt de bebouwing maar aan één zijde van de dijk (zie 2.2). Het is een verzameling van drie boerderijen en een molen (invent.nr.261). Korengarst bestaat ook uit een aantal boerderijen. In een streekje liggen zes boerderijen, voornamelijk van het Oldamster-type (invent.nr.260), die nu aan de snelweg Appingedam-Veendam zijn gesitueerd waardoor Korengarst zijn karakter heeft verloren.
Ten westen van Noordbroek, aan veenzijde, bevinden zich langs de secondaire ontginningsas een aantal randveennederzettingen. De grootste, Stootshorn, ligt in

de knik die de Sappemeersterweg maakt. Een groep arbeiderswoningen en veenboerderijen zijn geconcentreerd rondom de kruisingen met de Noordbroeksterweg en met de Schoollaan. Op deze laatste plek bevindt zich een school met hoofdmeesterswoning in de trant van de Amsterdamse School (invent.nr.236). Ten zuiden van Stootshorn liggen aan de westzijde van de Sappemeersterweg en het gedempte Noordbroeksterdiep (zie 4.2) een vijftal boerderijen die het gehucht Veenhuizen vormen. De nokrichting van deze boerderijen is evenwijdig aan de lengterichting van de kavel en dus schuin ten opzichte van het vroegere diep. Het derde gehucht, Spitsbergen, ligt tussen de Sappemeersterweg en de Heiligelaan en bestaat uit drie boerderijen.
Tussen Spitsbergen en Uiterburen en in het verlengde van de Drostenlaan liggen aan een onverharde weg een serie krimpjes, die samen Het Veen vormen. Aan het einde van deze weg ligt op de kruising met de Botjesweg, een klein Joods kerkhof. De grafstenen, daterend van ongeveer 1880 tot 1920, bevinden zich nu in een slecht staat. In 1883 werd in Uiterburen (achter Uiterburen 54) een synagoge in gebruik genomen. De Joodse gemeenschap in Noordbroek telde toen ca. 50 leden, die in Zuidbroek ca. vier. (H. Antonides, 1973). In 1934 werd de synagoge gesloten en later afgebroken, terwijl het kerkhof intact is gebleven.
In de omgeving van Zuidbroek bevindt zich ook wat verspreide bebouwing. In het westen, aan het Winschoterdiep en aansluitend op Sappemeer, ligt het Westeind. Aan de noordzijde van het diep, die het dichtst bebouwd is, liggen hoofdzakelijk arbeiderswoningen en kleinere boerderijen, terwijl zich aan de zuidkant een paar grotere boerderijen bevinden. Alle panden staan met de nok haaks op het Winschoterdiep. Het Westeind is in het oosten door de aanleg van het nieuwe Winschoterdiep van Zuidbroek afgesneden.
Tenslotte ligt ten zuiden van Zuidbroek, op de grens met de gemeente Muntendam, het gehucht Tusschenloegen. Aan de westzijde van het Muntendammerdiep liggen een aantal boerderijen met de nok haaks op het diep en een groep arbeiderswoningen aan een laan die loodrecht op het diep uitmondt.

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedebouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedebouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.

De inventarisatie bestaat uit een stedebouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek

Door middel van een stedebouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd. Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedebouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedebouwkundige typologie kent een hoofdindeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden
1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
1.2 stedelijke villagebieden

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden
2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
2.2 tuinwijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)
2.3 villagebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie
3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)
3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:
-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)
-bestaande kern voor 1850
-gereconstrueerd gebied
-hoofdinfrastructuur

In de gemeente Oosterbroek bevinden zich geen dorpen waar zich tussen 1850 en 1940 noemenswaardige uitbreidingen hebben voorgedaan. Er was slechts sprake is van verdichting langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of uitbreiding langs bestaande (doorgaande) wegen. Om deze reden is een stedebouwkundige typologie achterwege gelaten.

6.2 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze `breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de woonbebouwing in de verschillende gemeenten.

Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze **gaaf** moeten zijn. Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

Voor het herinrichtingsgebied Oost-Groningen is in de periode 1981-1990 door de heren E. Degenhart-Drenth en E. Stanhuis een inventarisatie van de bebouwing uitgevoerd. De resultaten hiervan zijn verschenen in het vijf delen tellende rapport "Registratie cultuurhistorisch waardevolle objecten". Het M.I.P.-Groningen heeft deze gegevens overgenomen en voorzover nodig gewijzigd en aangevuld.

Literatuur

- Antonides, H., Noord- en Zuidbroek in vroegere jaren, Noordbroek 1973.

- Gemeente Oosterbroek, Fotoboek Noordbroek en Zuidbroek, Zuidbroek 1976.

- Boer, J. de, Dorpen in Groningen, Groningen 1987, ed. P.P.D. Groningen.

- Boer Sap, S. de, Spoorwegen in Groningen, Utrecht 1987.

- P.P.D. Groningen ed., Botanie, cultuurhistorie, fysische geografie en ornitologie van het Oldambt, Groningen 1984.

- Hartsema, D. en W. Mollema, Met de boderijders naar Groningen, Bedum 1987.

- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930, Wageningen 1985.

- Provinciale almanak voor Groningen, 1983.

- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap cultuurhistorisch bekeken, Groningen 1987, ed. P.P.D. Groningen.

- Koldam, W. van, Veenkoloniale zeevaart, Veendam 1979.

- Snijders, F., Fysische geografie in de provincie Groningen, Groningen 1985, ed. P.P.D. Groningen.

Kaarten

- Kuyper, J., Gemeenteatlas van de provincie Groningen, Leeuwarden 1867, ed. Hugo Suringar, 1:40.000, 1:50.000

- Kater Tz, J., Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, ca. 1850, 1:100.000.

- Topografische kaart, 1853, 1:50.000.

- Topografische kaart, 1902/1903, 1:25.000.

- Topografische kaart, 1934/1935, 1:25.000.